

MONOSTORI IMRE (1945) Tatabánya

MONOSTORI IMRE

Szabó Dezső, az „útmutató”

Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968), 3. rész

„ÉVENTE BERÚGTAM TŐLE, S ÉVENTE KIJÓZANODTAM.” NÉMETH LÁSZLÓ SZABÓ DEZSŐRŐL

Németh László első szellemi találkozása Szabóval annak *Berzsenyi*-tanulmánya volt; s aztán 1919 májusában – 18 évesen – megvásárolta *Az elsodort falut*. Ám az év végén már olvasta Fülep Lajos terjedelmes, élesen elítélő kritikáját is a Nyugatban, amelyben Fülep abban a formulában összegzi véleményét, hogy ez a regény egy „rendkívül tehetséges ember rendkívüli eltvelyedése”.¹ De Németh olvasta – ugyancsak a Nyugatban – a Petőfi-, az Ady-tanulmányokat (meg *Az individualizmus csődjét* [1915] is²) Szabótól: ezek is maradandó szellemi élményeket, nyomokat hagytak benne. Egyetemistaként 1923 tavaszán – föllekesülve Szabó folyóirata, az *Élet és Irodalom* egyes számaiban – terjedelmes levélesszét küldött neki „a magyar szépirodalom megváltásáról. Csokonai és Katona is szerepeltek benne. Adyból valóságos magyar Jézus lett, s természetesen igen dicső szerep jutott Szabó Dezsőnek.”³ Aki lapjában szerkesztői üzenetként a következőképpen reagált a 22 éves ifjú küldeményére: „Negyedéves orvostanhallgató: Levele egészen kivételes gyönyörűséget okozott. Megállapításainak túlnyomó része helyes, és mind éleslátásra vall.”⁴

Miként is, milyen (megragadható) mértékben, „mennységben” dolgozott benne 1945 előtt az éppen „aktuális” Szabó Dezső-élmény? Hányszor és milyen témaösszefüggésekben jutott eszébe a lelkesítő, egyszersmind taszító Mester? Az *említések* számát pontosan követni lehet a Püskínél megjelent esszégyűjtemény-kiadás névmutatójában.⁵ Ezen a rendkívül hosszú „abszolút” *listán* az összes megemlített (*sok száz*) név között – 1945 előtt tehát – Szabó Dezső a *tizedik* helyet foglalja el.⁶ A *kortárs* szerzők között az említések számának sorrendjében Szabó Dezső a *harmadik*.⁷ Mindkét adatsor arról tanúskodik, hogy Németh László számára Szabó Dezső mint *fölfedező szellemi jelenség* fontos, sokat foglalkoztatja őt. *Személye*, „stílusa”, igazságtalanságai, rendszeresen előforduló durvaságai azonban nemegyszer viszolyogtatóak, sőt taszítóak a számára. Az imént említett, neki elküldött spontán értekezése után nem tartott vele személyes kapcsolatot, előadásait sem látogatta.⁸ Amikor pedig „módom volt a közeledésre – írja ugyanitt, a *Magam helyett*-ben –, el sem mertem menni hozzá”.⁹

„KÉSZÜLŐDÉS.” A TANÚ ELŐTT

1926-ban (huszonöt éves korában) írt róla először a Társadalomtudomány című konzervatív folyóiratban mint Erdély szülöttéről (Adyval együtt említi), akinek egész alkatában, agya gépezetében nagy természeti erőket „dübörögtető” képesség van, *végleteket* csatáztat kegyetlen *türelmetlenségben gúnnyal és szilajsággal*.¹⁰ Lényegyet kiemelő „alkatkutató” jellemzés ez, Németh e kezdő kritikus korszakára jellemzően. A Nyugat *húsz esztendejében* (ugyancsak a Társadalomtudományban, és ugyancsak 1926-ban) élesen bírálja a Nyugat háború utáni értékrendjét: úgy véli, hogy „mint erkölcsi erő lejárt”. Ezzel a Nyugattal még annak „értékvesztése” kezdetén szakított Szabó Dezső: megírta a „faj” érdekeit képviselő nagy regényét, *Az elsodort falut*.¹¹ E nagy munkának a „legéletrevalóbb” problémái egyébként mind ott lappantak már Harsányi Kálmán *Kristálynéző* című (1914) regényében – írja egyik portréjában 1927-ben (a *Protestáns Szemle* című folyóiratban).¹² Továbbra is zavartalan Szabó Dezső nagyregényének az élménye: Oláh Gábor *Szegény magyarok* című regényéről ugyanitt úgy tesz említést, mint amelyik problematikájában „bizonyos fokig” *Az elsodort falu* az előzménye (természetesen nem lehet őket egy lapon említeni).¹³

Az első kritikai megjegyzést Szabó Dezsőről 1928 közepén írja le Németh László: nem fogadja el Szabó vehemens (és kissé mosdatlan) bírálatát Móricz új regényéről, az *Úri muriról*.¹⁴ Azt írja többek között, hogy Móriczot „érdemtelenül érte Szabó Dezső kirohanása”.¹⁵ Ugyanez év novemberében hosszabban és érdemben foglalkozik a Napkeletben Szabónak a Tamási Áron *Szűzmáriás királyfi* című regényét sárba rántó pamfletjével.¹⁶ Azt írja, hogy Szabó a saját epigonjának tekintett Tamásit „tángálja el”, holott köztük semmiféle „felhang rokonság” nincs. Németh a *tehetséget* védi Tamásiban, elismerve, hogy ez a regénye kétségkívül „elhibázott írás”.¹⁷

Az első összefoglaló-értékelő (alapos és terjedelmes), Szabó Dezsőről szóló tanulmánya (amire nehezen szánta rá magát) az Erdélyi Helikon 1928. decemberi számában látott napvilágot.¹⁸ Drámai a felütés: „évente berúgtam tőle s évente kijózanodtam. 18. és 24. évem közt Szabó Dezső-párti és Szabó Dezső-ellenes szakokra tudom az életem osztani.”¹⁹ Hangsúlyozza, hogy sokat jelentett az ifjúság számára Szabó Dezső: benne „összegezve találtuk, amit mi a világból kapirgálni kezdünk”. S rendkívül következetes: „El kellett fogadni vagy el kellett rúgni.” Stílusának ötletei kifogyhatatlanok, nyelve „hatalmas hangszerelésű”. Kiemelkedő nagy műnek tartja *Az elsodort falut*, amely „a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek. Egy zuhanó s egy életre talált emberpárban az egyetemes és a magyar élet szintézise.”²⁰ Szabó Dezső vergődik is: harcot indított a demokratikus Magyarországért, egykori szövetségeseivel is szembefordulva. „Csak esküdni lehet rá vagy ellene ágaskodni. Egy igazsága van: az ő agykérge szerinti; neki más nem adatott, neki ez az abszolút.”²¹ Rendkívül megosztó személyiség. Műveiben is az ő ember-lényege tükröződik: íróportréiban a saját kedves gondolatait védi, illetve támadja. Állandóan túl hangos. Mindene a népszerűség. „Szabó Dezsőnek a tömeg nélkül nincs értelme. Célja: a magyarság fölrazása. [...] Kritikái igazgatalanok, de az egyszerű ember számára is irányt jelentenek, igazságai dogmák, de utat lehet törni velük. [...] Magyarország demokratizálódásában óriási érdeme lesz.”²² Súlyos, a mélyben kutató ez a Szabó Dezső-kép: az *alkat*kutató Németh László mutatkozik meg benne leginkább.

Az *Emberi színjáték* című regényében²³ (1929) a három ifjú barát többször vitázik irodalmi kérdésekről. Németh László két szerepben mutatja meg itt önmagát: a Szabó Dezsőt lelkesen védő Horváth Laciban és az Ady-hívő főhős Boda Zoltán alakjában. Laciban sokkal több az életrajzi hasonlóság a szerzővel, ám a mélyben a tragikus sorsú Zoltán igazsága az erősebb.

A TANÚ IDEJÉN (1932–1936). ÖSSZEGEZÉS: TANÚ-ÉVEK (1938)

1932 júniusában Gulyás Pál nagy tanulmányban elemzi Szabó Dezső és Németh László írásművészetét, szellemi irányait, eszményeit, belső energiáit és emberi, alkati jellegzetességeit.²⁴ Azt írja többek között, hogy Szabó Dezső Némethnek „stíllalkotó nevelőapja”: a lendület bátorságát és a fogalmazás képdinamizmusát tőle tanulta. Összeköti őket temperamentumuk aktivitása, lázadásuk a századelő civilizációja ellen, az új magyar honfoglalás demokratikus láza, a nép felé hajlás, a magyar tehetség védelme, a szintézisalkotás vágya. Ám Németh fölismerte kettejük alkatának lényegi eltérését is: ami nem más, mint a *mérték*. A mértéktelenség és a mérték mindent eldöntő látványos különbsége. A Tanú folyóirat készülésének, születésének hírére Gulyás aggódva kérdezi barátját: „nem lesz-e Szabó Dezső-ízű a lapvállalkozás? Mintha még evvel a ténnyel is rádupláznál a Szabó Dezső-tanítványságra!”²⁵ Németh László válasza eltökélt álláspontot jelöl: „Szabódezsői személyeskedéseknek ebben a folyóiratban nem lesz helyük [...] Szabó Dezső egész élete a helytelen írói magatartás fényes illusztrációja [...]”.²⁶ (Ez a személyét, alkatát érintő, nemigen igazolható, ám emlegetett párhuzam²⁷ még évekkel később is foglalkoztatja: „attól, hogy Ady vagy Szabó Dezső II–III lesz belőlem, kár féltetni” – írja egyik levelében 1936-ban.²⁸)

A *Karácsony Kolozsvárt* című regénye ürügyén (1932 szeptemberében, a Tanú legelső számában, mintha csak demonstrálná a tőle való távolságtartást) Németh László megformálja az újabb, tartalmasan súlyos, néha szarkasztikusan szigorú, de nem gonoszkodó tanulmányát (ezúttal *portréját*) Szabó Dezsőről. Úgy látszik – írja –, mintha az írónak a hattyúdala lenne e regény, de hát már „egy évtizede búcsúzkodik”. Alig maradt meg valami abból a Szabó Dezsőből – folytatja –, akiért „ifjúságunkban (szégyelljük?, ne szégyelljük?) lelkesedtünk”. És most: „egy fényes szellem roncsa”. „Ripacs? Az is. De nagy ember is. Amit megvont tőle a természet: az az arányok érzéke s a szellem nemessége: a lojalitás; amiből többet kapott: az indulat. És a hiány elszabadította a fölösleget; mint

rák az ép emberi testre, úgy nőtt rá a féktelen érzelmi élet, elborította agyát, felborította művét. [...] A utókor el fog szörnyűködni gonoszságain. [...] Elhibázott élet, de egy kötetre való védőbeszédet lehetne írni mellé.”²⁹

S hamarosan ő maga írja meg ezt a védőbeszédet! Nem egészen egy év múlva, a Tanú 1933. júniusi számában. Személyes élményeit, benyomásait vázolja először („lelkesezés és kritika hullámai váltakoztak”). Nagyobb hatása volt az ifjúságra, mint Adynak. De ő „berúgott” a saját tanulmányaitól, s „az első hibát akkor követte el, amikor a tanulmányból a regénybe vetette magát”. Szabó Dezső pályája „egy félelmes arányú betegség bontakozása”. Durva hiba lenne azonban, ha csak ennek alapján ítélnék meg. S most következnek a „védőbeszéd” érvei: a *közös pontok* és felületek Szabó és az ő gondolkodásában, világszemléletében. „A század harmadik évtizedének egész problematikája ott forr benne –álláspontja a történelmi materializmussal, liberalizmussal, egyházzal szemben a miénk. Azok közé az európai keresők közé tartozik, akik elsőül vizsgálják az új század arcát. Nagy nevelő. Sokkal erősebben állt a magyar hagyomány folyamában, mint kortársai. [...] Végül tisztelni kell élete elhibázott ugrásában is a tiszta szándékot, a magára zúdított veszélyekre nem hederítő elhivatás-érzést.”³⁰

Nagy jelentőségű irodalompolitikai cikkében, a *Sznobok és parasztok*ban kitér arra, hogy a Nyugat századelő mozgalmaiban a kétféle ízlés és világnézet között nem volt „igazi áthidaló géniusz” (még Ady sem volt az): Ady, „Móricz, Szabó Dezső az egyik oldalon, Babits, Kosztolányi, Szekfű a másikon”. Azaz: Szabó Dezső Németh gondolkodásában a „népi oldal” egyik meghatározó alakja marad (mindvégig), nélküle nem lehet érzékelni a 20. század első évtizedei magyar szellemiségének valószínű működését és színeit.³¹ Önéletírásának első sorozatában (*Ember és szerep*, 1933–35) viszont inkább szabadulni kívánna Szabó árnyától, semmint értékeit méltatná. 1925-ben – írja –, a *Segítség!*-et olvasva már kiábrándult a regényíróból. Osvát Ernő idegenkedését a Nyugatnál úgy értelmezi, hogy talán „Szabó Dezső-szagot” érzett rajta. Maga is úgy véli, hogy saját túlfutó metaforáiban meg lehet találni a Szabó Dezső-i írói alkat, technika, ihlet hatását. Az *Emberi színjáték*ban, első regényében (1929) viszont – írja most – Szabó Dezső „rosszul járt”: „a »meghaladott fejlődésszak«-nak kijáró kegyetlenséggel löktem el magam mögött”. (Jelezzük: ez a „kegyetlenség” és „ellökés” nem volt túl heves, és korántsem jelentett megtagadást Németh részéről. Inkább jelentette – benne is van a dramaturgiai levezetésében – a szellemi atyák elleni lázadás természetességét.)³²

Az egy évvel később keletkezett *Magyarság és Európa* című esszékönyvének³³ Szabó Dezsőpasszusai újra az igazságszolgáltatást szorgalmazzák vele kapcsolatban. Például: „Ő volt az egyetlen magyar író, aki a háború előtti Európában az új Európa körvonalait meglátta. [...] A kommunizmus első napjaiban vallomást tesz az »egész ember« mellett.”³⁴ Továbbá: „Az *elsodort faluban*, mely a kommunizmus derekán jelenik meg, bátran kimondja a zsidó előretörés értelmét. [...] Ady örökségét ő menti át az özönvízen, a szocializmust és ezt az új európaiságot ő kapcsolja össze először agrárprogramjában, Magyarország küldetéséről a kis népek övében ő beszél.”³⁵ Lázad a restauráció ellen: hol hős, hol pojáca, hol elmebeteg, hol próféta. Harcolt az arisztokrácia, a papok, a zsidók, a svábok ellen, „megtiporta a buta magyar középosztályt”. Csak két princípiumot tartott a gazdag magyar jövő letéteményesének: a Zsenit és a Parasztot. Az értelmesebbek követték őt: „Móricz Zsigmond, Ady Endre, Kodály Zoltán, Bartók Béla szent nevek a süvölvények közt, s a földkérdésről társaság anatóz társaság után.” A háború után feltűnt nagy írói tehetségek: Erdélyi, Tamási, Illyés már ehhez „a népi irányhoz tartoznak”. Melynek eszméi fő vonalakban ott voltak már Szabó Dezső korábbi munkáiban. Azaz Németh is a *népi mozgalom* szellemi atyjaként tekint Szabó Dezsőre.³⁶ A Szekfű Gyulának szóló *Messziről*-ben afelett is töpreng, hogy „mért istenítették három egyenrangú tehetség közül Babits, mért kap bámulat és lemosolygás közt közép helyet Móricz, s mért él leprás szigeten Szabó Dezső.”³⁷ Berzsenyi-könyvében (1938) értelemszerűen mint az egyik inspirálójára tekint Szabó Dezsőre. Akinek az 1912-ben írt Berzsenyi-esszéjére hivatkozva – korábban láthattuk – a „mélymagyarság” gondolat jelenlétét és Szabó személyes sorsának belevetülését találja leginkább kiemelendőnek. „Szabó Dezsőt a Berzsenyi fölött borongó magyar végzet fogta meg elsősorban. Katona, Kemény, Berzsenyi, Madách: e négy névben üti le a mély, fájdalmas magyar akkordot, mely Berzsenyi-tanulmányán végigzeng.”³⁸

1938-ban a vajdasági (ekkor éppen Újverbászon adták ki) Kalangyában Németh László folytatásokban közölte önéletírásának második sorozatát *Tanú-évek* címmel. Ennek – Szabó Dezsővel kapcsolatban – még egy főszereplője van: Babits Mihály. Mégpedig a Tanú II. számában annak ide-

jén megjelent *A Nyugat elődei* című cikkre reagáló *Kritikus és judícium* című³⁹ éles visszavágás, amelyben Babits hitelteleníteni próbálja Németh kritikusi működésének rangját, mondván: „A magas műbírálat mellé valami cselédszoba- és hátsólépcsőszerű kritika férközik. Az esszéből szinte pamflet lesz, s a tanítvány arca mögött föltűnik olykor mesterének, a szerencsétlen Szabó Dezsőnek savanyú profilja.”⁴⁰ Ez a „savanyú profil” villan elő most az emlékezőben: megújult szellemi történetet hozva magával Szabó Dezsőről: a második „védőbeszédet” mellette. Sajnálja egykori heves elmarasztalását a *Karácsony Kolozsvárt* című regényéről, mondván: „Akármilyen szálnalmasan kerül eléd Lear: gondolnod kell rá, hogy király volt.”⁴¹ Babitsnak címezve mondja: „Szabó Dezső nekem mesterem négy-öt más szellem után volt. Hasonlóságunk, azt hiszem, igen csekély. Ha ő a lényeg kimarkolója, én a változatok szerelmese; ha ő Rabelais kortársa lehetne, én inkább Mozarté. De ma, s évek óta már eszem ágában sincs őt úgy szégyellnem, ahogy ezt a szégyenkezést tekintélyével épp Babits belőlünk kikövetelte.”⁴² [...] Hatás sokféle van. A legmegrázóbb kétségkívül az ébresztőké. [...] Az én ébresztőm Ady volt. Utána Szabó Dezső hatása az útmutatóé; átment előttem a »keskeny pallón«, melyhez két szédülés közt mint magyar én is hú maradtam.”⁴³ Szabó Dezső szerepe tehát az *útmutatóé*.

„KISEBBSÉGBEN” (1939–1943/44)

A jelzett *korszak* rendkívül nehéz és szellemi megpróbáltatásoktól sem mentes Németh László életében, pályáján. Ekkori Szabó Dezsőre hivatkozásai önmaga irányválasztásának erősítései is. Nagy érdemének tartja, hogy 1919-ben fölmondta az Ady ajánlotta „korroborit” a zsidósággal. „Ő szabadtotta ki a magyar radikalizmust a zsidóból, s ő állította be s védte az irányát delejtű-makacssággal húsz ide-odaszáguldó éven át. [...] a magyar irodalomban ő számol le a századvéggel; a magyar öntudat vele tisztul fel az idegen sugalmak alól.”⁴⁴ Bár „az irodalomban is úgy viselkedett, mint egyeduralomra törő politikus”, a „magyar megújulás” Ady, Móricz és Bartók mellett az ő érdeme is. Ők az „új magyar szellem úttörői”.⁴⁵ Magáról a nagy vihart kiváltó *Kisebbségben*-ről azt mondja, hogy ez a legkevésbé „eredeti” könyve. „Szinte egy mondata sincs, amin más írókkal, Keménnyel, Adyval, Móriczsal, Szabó Dezsővel” ne kéne osztoznia. „Még a »léha és szemérmetlen« mélymagyarság fogalom is ott van Kodály legújabb cikkében.”⁴⁶ Az utóbbi félszáz évben a magyar szellem megformálta igényét a vezetésre: Vajda, Ady, Bartók, Móricz, Szabó Dezső és Tamási Áron a példák erre.⁴⁷

1940-ben Németh László két alkalommal fejezi ki nagyrabecsülését Szabó Dezső iránt. Neki ajánlja *A minőség forradalma* címen megjelent többkötetes esszégyűjteményét, s ugyanez év végén egy interjúban megbecsülően szól róla. Megemlíti, hogy neki ajánlotta *A minőség forradalmát*;⁴⁸ és mindvégig az elismerés gesztusa él az itteni róla szóló beszélgetésben. Kiemeli, hogy Szabót mind a restaurációs hivatalos politika, mind a baloldal üldözte, de ő állta a sarat jó tíz éven át, amíg az új írói nemzedék föl nem nőtt. Megismétli, hogy Szabó „iránymutató” gondolkodó volt. Regényei kevésbé, tanulmányai viszont „hatalmas” jelentőségűek. „Többé nem egy személy ő, hanem egész gondolkozásmód. [...] Igen nagy nevelőiskola volt ő több nemzedéknek. Nagy szerencse, ha valakinek 20-22 éves korában ő az eszmei lendítője, ha ő látott el valakit útravalóval. De az is igaz, hogy nem jó nála megrekedni. Ő problémát dob fel, de a jövőnek kell megoldania.”⁴⁹

Szabó Dezső sem rejtette véka alá ekkori pozitív véleményét Németh László írói munkásságáról: az élő magyar irodalom fő vonalába helyezi. Észak-Erdély visszacsatolása után nem sokkal a *Szabó Dezső újabb művei* sorozat 1940. nyári-őszi számában (novemberben írta a cikket) a magyar rádiót leckézteti kulturális (irodalmi és zenei) műsorai miatt. Többek között a következőket írja. „Olyan novellákat, verseket bánt [sic] a hallgatók felé, hogy az ember kérdezi: nem jobb volna ezen a pénzen házigyilkosokat tartani fenn-nevezett elbeszélések és versek íróinak szakszerű elpusztítására. Viszont: a magyar szellem igazi kifejezőit és akaróit: Móricz Zsigmondot, Kodolányit, Illyés Gyulát, Erdélyi Józsefet, Németh Lászlót stb., stb., a tanulmányíró Gombos Gyulát s a fiatal magyar irodalom igazi tehetségeit feltűnően ritkán vagy egyáltalán nem szerepelteti.”⁵⁰

A negyvenes évek elején Németh László jó néhány írásában tért vissza Szabó Dezső alakja és szellemi példája, ám ezek az említések inkább folyamatos gondolatismétlések: emlékeztetések, utalások Szabó jelentőségére és küzdelmeire.⁵¹ 1943-ban *Magam helyett* címmel jelent meg önéletírás-sorozatának harmadik része. Ebben a reflexív és az önelemző gondolatok vannak túlsúlyban,

mellettük néhány korábról ismert értékelemzés Szabóról. Elevenen és színesen jelenik meg viszont – természetesen a saját értelmezésében – a *hangulat, atmoszféra*, amely a húszas és harmincas évek irodalmi életét jellemezte, szinte átítatta. Most úgy látja, ő maga is elszigetelődött – Szabó Dezső érdemeinek időnkénti elismerései miatt. Az is bántja, hogy még egyes mérvadó „népiek” szemében is csak „Szabó Dezső helytartója” volt, „egy nemzedékkel alább”. Mindazonáltal a hitleri időkben, a zsidók ellen irányuló náci és nyilas fenyegetések idején az antiszemitizmussal szemben – Karácsony Sándor, Veres Péter és Kodolányi János mellett – ő maga is Szabó Dezső szellemi szövetségese volt: legfőképp ennek a néhány magyar írónak az érdeme, hogy a magyar értelmiség, főként a fiatalja, át nem állt.⁵²

SZABÓ DEZSŐ: A MÉLYMAGYARHOZ

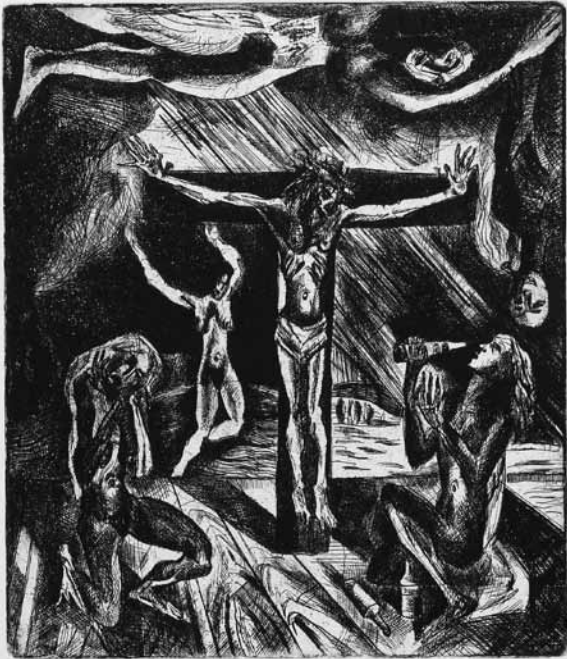
Ezt az 1942 májusában megjelent pamfletet a Németh Lászlóval történő végelszámolásként is szokták értelmezni. Első pillantásra az is lehetne, ám a tartalma alapján szélesebb – benne más típusú – körökről és jellegzetes magatartásformákról van szó. Szabó kijelöli e magatartásminták megjelenésének idejét: a kommün, majd a „görénykurzus” (itt: „svihákkurzus”) kezdetét (Németh ekkor még kezdő egyetemista volt): mivel szerinte itt mintegy huszonhárom évről van szó összesen; s (a pamflet első felében) az ebben a bő két évtizedben feltűnő politikai és szellemi „mély magyarok” (és egyéb jelzőkkel ékesített magyarok⁵³) *magyarkodásának* paródiáját adja. (Néha tágasabb, mintegy történelmi időtartamra is gondol.) Lehetséges, hogy Németh László is benne van ebben a Szabó szerkesztette panoptikumban, de sokan mások is mint gondolkodó és közvetítő típusok. Mindazok – a népi mozgalomból is –, akik reá árnyékot vetve elhomályosították, illetve elföldték az ő vezető szerepét az egyetlen helyes magyarságminta megteremtésében, kialakításában. Az értelmetlen, kártékony *magyarkodást* támadja itt Szabó, s maga fejt meg a rejtélyt: „Mert egy van, amire ti sohasem gondoltatok: a lélekben történő magyar ember.”⁵⁴

Szabó Dezső összességében nem foglalkozott sokat Németh Lászlóval. Még említésként sem. (Holott Németh – láthattuk – igen sokat övele.) Az is feltűnő, hogy csak a negyvenes évek elején: azaz nem sokkal a neki ajánlott *A minőség forradalma* megjelenése (1940) után. (De ne vonjunk le ebből a tényből elhamarkodott következtést.) S a hangneme is egészen más, mint például a Babiits-, Szekfű- vagy Klebelsberg- (és így tovább) ellenes pamfleteké: míg ezekben éles indulat van, amazokban inkább csúfolódó karcosság: Németh annak idején (olykor, láthattuk) ennél kegyetlenebb volt vele szemben.

Ez a csipkelődő, néha abszurd, majd ostorozó humor lengi át Szabónak a másik két, ugyanez évben keletkezett pamfletszerű szövegrészletét Németh említésével.

A Kor vagy kór? A magyar írók védelmében című írása⁵⁵ a Magyar Út egyik cikkére⁵⁶ (és más hasonló témájú cikkekre) reagál gúnyos szellemességgel, Némethen is közsörülve a nyelvét. A kritika- és újságírás etikáját boncolgatja, mellette a népi írók elképzelt (szerinte tipikus) imádóját fricskázza, aki: „Összetegeződik a Veresék drága jó Péter bácsijával, Németh Lacival húzatja a fogát...” Ezt követően kikéri magának, hogy őt a magyar irodalom „*elhallgatott és eltagadott óriásai*” között emlegessék.⁵⁷ „És rendesen a szegény Németh Lacit óriásozzák a hónom alá. [...] Ami pedig a Németh László elhallgatottságát és eltagadottságát illeti: soha még annyi mesterséges zakatást író körül nem csináltak, mint körötte. És már több sajtóorgánumban igazán csak akkor írhat, ha lábujjkait is tollal szerelné fel. Különben is: honunk népi-nemzeti berkeiben alig van szalmaszál, mely nem feléje irányul.”⁵⁸ Ami pedig az „óriásozást”

mellette a népi írók elképzelt (szerinte tipikus) imádóját fricskázza, aki: „Összetegeződik a Veresék drága jó Péter bácsijával, Németh Lacival húzatja a fogát...” Ezt követően kikéri magának, hogy őt a magyar irodalom „*elhallgatott és eltagadott óriásai*” között emlegessék.⁵⁷ „És rendesen a szegény Németh Lacit óriásozzák a hónom alá. [...] Ami pedig a Németh László elhallgatottságát és eltagadottságát illeti: soha még annyi mesterséges zakatást író körül nem csináltak, mint körötte. És már több sajtóorgánumban igazán csak akkor írhat, ha lábujjkait is tollal szerelné fel. Különben is: honunk népi-nemzeti berkeiben alig van szalmaszál, mely nem feléje irányul.”⁵⁸ Ami pedig az „óriásozást”

illeti: a több évszázados magyar irodalomban – Kodolányival és Erdélyivel együtt – a „jó közepes” vonalba tartozik, a jelenkori mezőnyben viszont mindhárman az élvonalban vannak.

Szabó Dezső (igen olvasmányos) önéletírásában (melyet több mint egy évtizeden át folytatásokban közölt) úgyszintén említi Némethet – most is görbe tükörben. A Jászi Oszkárt gúnyoló passzusban (amely szintén 1942-ban keletkezett egy sokkal korábbi Jásziékkal töltött kellemes napra emlékezve) arról értekezik, milyen rendkívül szorgalmas, tanulékony, olvasott, ám gondolattalan és hiú volt Jászi. „Határozottan ugyanaz a típus volt – írja –, mely később Németh Laciban egy egészen más környezetben hasonló sikereket aratott. [...] Nem volt gondolattermő és soha életében nem volt egy eredeti gondolata. Ebben is azonos volt kis szellemi öccsével, Németh Lacival.”⁵⁹

Utolsó közös (egyazon hír-cikkben való) sajtóemlékezésük 1943 végén volt: mindketten kitüntetettek a Magyar Irodalompartoló Társaság évi díjazásán. Szabó Dezső kapta a tízezer pengős nagydíjat, Németh László – több író társával együtt – a háromezer pengős díjazásban részesült.⁶⁰

1945 UTÁN – MÁR SZABÓ DEZSŐ NÉLKÜL

A háború utáni időkben, de még a hatvanas években is – több ok miatt – megcsappantak és lerövidültek a Szabó Dezsőről szólások Németh László írói műhelyében.

Az ekkori első említés 1947-ből való: Németh itt olyan „remeklő tehetségnek” jellemzi, kinek a tehetsége lassan átment „a remekelés mechanizmusába”: azaz nem volt képes megújulni.⁶¹ Az *Égető Eszterben* (1948–49) is előfordul a neve, de csak mint beszédtema. Az egyik följegyzésében 1952-ben viszont arról gondolkodik, mennyiben felelős a kor s mennyiben a személyiség azért, hogy „fokról fokra minden valóságos, tápláló kapcsolatot elmentzett maga körül, s nagysága gőzében zseniális kitörésekkel és ügyes ripacskodással lefölözte sorvadó tehetségét”.⁶² A Kortárs legelső számában (1957. szeptember) megjelent *Magyar műhely* című tanulmányáról már beszéltünk fentebb (Szabó Dezső és a „mélymagyarság” gondolat). Az *Anna Karenina* életfelfogásbeli regénypárhuzamairól szólva (1960-ban) megemlíti *Az elsodort falut* is, „amely egy sok tekintetben elhibázott mű, amely még harsányabb színekkel festett meg egy ehhez hasonló város–falu, dekadencia–egészség ellentétet, s a maga idejében tán éppen ezért még nagyobb hatása volt”.⁶³ Elismétli azt is, hogy annak idején Ady hatása alatt „kommunista” lett, majd a húszas évek elejétől Szabó Dezső magyar radikalizmusa hívévé vált.⁶⁴ Az egyik, Erdei Ferencnek írt levélfogalmazványában (1963-ban) arra utal, hogy Szabó Dezső nagy patrióta volt, s minden hibája ellenére sem lehet a magyar írók sorából nyomtalanul kitörölni.⁶⁵

A hatvanas évek két leginkább összefogott megnyilatkozása Szabó Dezsőről egy előszóban és egy interjúban jelent meg. Mindkét megnyilatkozás visszafogott, tárgyyszerű, nyugodt hangvételű. Amolyan szelíd, összegező végelszámolás. 1966-ban lexikonszerű tömörséggel írta a következőket. „Szabó Dezsőt egykori hívei ma inkább mint patriótát tartják számon, aki ott, ahol fontosnak érezte, rettenthetetlen erkölcsi bátorsággal dobta be magát elhagyott nemzete érdekében. Az ő pamfletjei tették nevetségessé a Horthy-kor nagyságait, s részben ő tartotta vissza a hazai viszonyokkal elégedetlen ifjúságot, hogy a hitlerizmus oldalára álljon. Mint kitűnő tanulmányíró indult, elbeszéléseiben az expresszionista stílus első képviselője. Regényei sajnos nem töltik ki hiteles hússal a nagy szándék csontvázát; a jellemén elhatalmasodó zseni-romantika (melynek – főleg külföldön – ma is vannak elbűvöltjei) a nehéz magyar szerepből eredő betegség művét sok tekintetben elhibázottá teszi, ez azonban nem zárja ki, hogy írásaiból három-négy kötetre menő nagyszerű prózát, köztük elbeszélést ne lehessen összeválogatni.”⁶⁶

Németh László utolsó megnyilatkozása Szabó Dezsőről az újvidéki Hídban, a Hornyik Miklósnak adott interjúban bukkan fel 1968-ban. Emlékeket idéz, többek között az 1940-ben megjelent tanulmánygyűjteményének (*A minőség forradalma*) Szabónak szóló ajánlását. Most nevezi meg e gesztus belső indítóokát: a hitlerizmus magyarországi árnyékával küzdő magányos harcost kívánta megtisztelni; továbbá: „egy régiebb hibát is jóvátenni” (minden bizonnyal a *Karácsony Kolozsvárt* című regényéről 1932 őszén írott túlságosan éles kritikáját). A Tanú szerkesztése idején – a kirekesztettség érzése miatt – volt képes leginkább azonosulni Szabó sorsával. Aki „újra megtalálta magát, s életének utolsó éveit a leghősibbek és legszebbek”.⁶⁷

JEGYZETEK

¹ FÜLEP Lajos, *Szabó Dezső regénye* (Az elsodort falu), Nyugat, 1919. december, 1021–1036.

² Benne ezt a vezérgondolatot, amely az ő esszéírói munkásságában is felbukkanó szál: „Romanticizmus, individualizmus, szabadverseny-demokrácia: íme az utolsó százötven év nehéz nyavalyái.” (Vö. SZABÓ Dezső, *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*, I, 153–166. Idézet: 156.) Mindketten idejétmúlt rekvizitumoknak tartják a 19. századi Európa számos ideológiai és politikai jelenségét, s mindketten a közösségben és a közösségért működő egyéni princípium szabadságát tartják az egyik legéletrevalóbb társadalmi érdekek.

³ NÉMETH László, *Magam helyett = Uő, Homályból homályba. Életrajzi írások*, I, 229.

⁴ Élet és Irodalom, 1923. május 25., 78. Németh László utólagos megjegyzése: „Az azonban eszembe sem jutott, hogy ez után a biztató hír után fölkeressem. [...] nem akartam odaállítani a Mester elé. [...] Maradjak meg én öneki egy jelnek a mélységből, ahogy ő is egy fényjel volt számomra a magasságból. Majd ha a hálóból ki-
vergődtem.” (NÉMETH László, *i. m.*, 230.)

⁵ NÉMETH László, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, Püski, Budapest, 1999, IV, 2453–2480.

⁶ Az említések száma szerinti sorrend eleje a következő: Ady Endre, Kazinczy Ferenc, Móricz Zsigmond, Petőfi Sándor, Berzsenyi Dániel, Arany János, Széchenyi István, Babits Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Szabó Dezső, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond, Illyés Gyula, Tamási Áron.

⁷ Az „élmezőny” itt: Móricz (kiugróan magas), majd Babits, Szabó, Illyés, Tamási.

⁸ Ezzel szemben Szabó Dezső „titkára”, egy időben mindenese, Farkas Nándor a Philadelphia kávéházban egy (év szerint nehezen meghatározható: a húszas évek második felére tehető) vasárnap délelőtt történt személyes megismerkedésükről mesél (jóval később). Ezt a bemutatkozó találkozást – Farkas szerint – Németh László kérte tőle. A beszélgetés kedélyesen zajlott le, főleg Móricz Zsigmond volt a téma. Farkas szerint „később” Németh 100 pengőért megvásárolta Szabó egyetemi indexét, ám a portékát nem fogadta el. (Vö. FARKAS Nándor, *Szabó Dezső titkára voltam*, Ifjúsági Magazin, 1970. május, 37–40.) Ezekről az epizódokról Németh László sehol nem emlékezett meg. A dokumentált kapcsolattörténethez tartozik viszont, hogy 1940-es gyűjteményes kötete (*A minőség forradalma*) Szabó Dezsőnek ajánlása némi rábeszélésre született, amely ajánlást a második (bővített) kiadásban (1943) már nem ismételte meg. (Kissé korábban, a müncheni szerződés utáni feszült légkörben mint referenciadó ajánlotta Szabó Dezsőt: Kozma Miklósnál járva egy Amerikában fölláttandó ideiglenes magyar kormány elnökének, valamint a Magyar Nemzet két újságírójának – Szabó náciellenessége okán – reaktívált újságírónak a laphoz. Vö. *Homályból homályba*, I, 583.)

⁹ *Magam helyett = i. m.*, 229.

¹⁰ *Erdélyi lelke a legújabb magyar irodalomban* (Címváltozat: *Az erdélyi irodalom*) = *Két nemzedék*, 181–190.

¹¹ *A Nyugat húsz esztendeje = Életmű szilánkokban*, 126–133.

¹² *Harsányi Kálmán = Két nemzedék*, 235–240.

¹³ *Oláh Gábor = Két nemzedék*, 231–234.

¹⁴ SZABÓ Dezső, *Úri muri. Móricz Zsigmond regénye*, Előörs, 1928. ápr. 14., 5–7. A lényeg: míg Túri Dani (a *Sár-aranyban*) „a tragikus magyar erő egyetemes és múlhatatlan” szimbóluma tudott lenni, Móricz mostani hőse izléstelen naturalizmus áldozata.

¹⁵ *Új magyar regények = Két nemzedék*, 377.

¹⁶ SZABÓ Dezső, *Tavaszi levelek. Tizenkettedik levél: Sületlenség: Tamási Áron könyve (Szűzmáriás királyfi)* = Előörs, 1928. szept. 2., 7–9. Talán nem is létezik ilyen nevű író – tréfálkozik Szabó –, akinek a műve ily „izléstelen, esztelen, vak nekigurulás” lehetne. (Megjegyzendő, hogy még két erdélyi újság is közölte ezt a pamfletet. Tamási Áron később megbocsátotta Szabónak a vele szemben elkövetett durvaságot.)

¹⁷ NÉMETH László, *Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi = Két nemzedék*, 254–258.

¹⁸ Uő, *Szabó Dezső = Két nemzedék*, 145–158.

¹⁹ *Uo.*, 145.

²⁰ *Uo.*, 148.

²¹ *Uo.*, 151.

²² *Uo.*, 157.

²³ Napkelet, 1929/1–24. (Könyvként csak jóval később: 1944-ben jelent meg.)

²⁴ GULYÁS Pál, *Németh László, Protestáns Szemle*, 1932/6, 375–388.

²⁵ Gulyás Pál levele Németh Lászlónak. 1932. jún. 23. *Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*, s. a. r. és jegyz. GULYÁS Klára, MÉRVA Mária, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1990, 8.

²⁶ Németh László levele Gulyás Pálnak. 1932. jún. 26. *Uo.*, 10.

²⁷ *Az Ember és szerepről* lásd például SZABÓ Lőrinc, *Németh László szerepe* (1935) = Uő, *Könyvek és emberek az életben*, Magvető, Budapest, 1984, 499. („Heves, lírikus lélek, van benne egy adag a Szabó Dezső természetéből.”)

²⁸ Levele Keresztury Dezsőnek. 1936. ápr. 14. *Németh László élete levelekben 1914–1948*, szerk., s. a. r. NÉMETH Ágnes, jegyz. GREZSA Ferenc, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1993, 227.

²⁹ NÉMETH László, *Új regények = Két nemzedék*, [Szabó Dezső regényéről:] 420–423.

³⁰ Uő, *Visszatekintés. 4. Védőbeszéd Szabó Dezső mellett*, Tanú, 1933/V, 258–260. (A cikket 1943-ban a Magyar Kultúrszemle című tallózó folyóirat – *A minőség forradalma* új kiadása V–VI. kötetéből kiemelve – újraközölte [1943/7, 152–153.]) Az első (igen szelektív) Németh-„összmű” kiadás (Magvető és Szépirodalmi) – sajnálatos módon – több lényeges ponton átfogalmazott szöveget közöl az általunk itt bemutatott eredeti helyett. (Vö. *Két nemzedék*, 509–511.)

- ³¹ NÉMETH László, *Sznobok és parasztok*, Magyarország, 1934. márc. 29.
- ³² Uő, *Ember és szerep = Homályból homályba. Életrajzi írások*, I, 306–440. (Szabó Dezsőről: 319–432. Idézet: 367.)
- ³³ *Magyarság és Európa*, Franklin, Budapest, 1935.
- ³⁴ I. m., 97. (Az utalás: SZABÓ Dezső, *Az egész emberért*, Nyugat, 1919. március, 451–458.)
- ³⁵ Uo., 98.
- ³⁶ Uo., 108–109., 111.
- ³⁷ *Messziről (Válasz Szekfű Gyulának) = Tanú*, 1936, III–IV, 111.
- ³⁸ NÉMETH László, *Berzsenyi = Az én katedrám*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1969, 337.
- ³⁹ Nyugat, 1933. február 1.
- ⁴⁰ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, s. a. r. és ut. BELIA György, Magyar Helikon, Budapest, 1973, 104.
- ⁴¹ NÉMETH László, *Tanú-évek = Uő, Homályból homályba*, I, 441–511. Idézet: 452.
- ⁴² Uo., 469.
- ⁴³ Uo., 475–476. A másik három nagy „ébresztő” vagy „útmutató” a számára Proust, Ortega és Szophoklész voltak. (Uo., 476.)
- ⁴⁴ Uő, *Kisebbségben*, 66.
- ⁴⁵ Uo., 67., 69., 74.
- ⁴⁶ *Magyarok, kibékülni!* (1940) = Uő, *Sorskérdések*, 612. Kodály Zoltán a Szekfű szerkesztette *Mi a magyar?* című tanulmánykötetben (1939) a *Magyarság a zenében* című esszéjével szerepelt. Németh László erre a megállapítására utalhatott: „Ha a népet érteni akarjuk, meg kell ismernünk zenéjét is. Hiszen magyar a 19. század műdala is. [...] De múlt, felületi magyarság tükre. A néphagyomány az állandó, változásaiban is változatlan gránit-réteg.”
- ⁴⁷ *Miért nem boldogulunk?* (1940) = *Életmű szilánkokban*, I, 593.
- ⁴⁸ A *minőség forradalma* című kötetek első kiadásába (1940) a Püski Kiadó irodalmi lektorának, Kovách Aladárnak a javaslata és közvetítése nyomán került bele a kurta ajánlás: SZABÓ DEZSŐNEK, amit Szabó előzőleg jóváhagyott. (Korábban említettük, hogy az 1943-ban megjelent [bővített] második kiadásban ez az ajánlás már nem szerepel.)
- ⁴⁹ *Írók, akik nem beszélnek egymással. Németh László Szabó Dezsőről* (Papp Antal interjúja) = *A szellem: rendező nyugtalanság. Beszélgetések Németh Lászlóval*, szerk. MONOSTORI Imre, Argumentum, Budapest, 1992, 56–59.
- ⁵⁰ SZABÓ Dezső, *Erdély alkalmából = Szabó Dezső újabb művei*, 60, Ludas Mátyás kiadás, Budapest, 1940. júl.–nov., 19.
- ⁵¹ Lásd *Magyar radikalizmus* (1940); *Kisebbségből kisebbségbe* (1941); *A református énekeskönyv* (1941); *Faji hibáinkról* (1941); *Darányi Diákokthoz* (1941); *Népi író* (1943); *Akik tanultságból élnek* (1943).
- ⁵² Lásd *Magam helyett = Homályból homályba*, I, 611., 628.
- ⁵³ Vö. *Fanatikus magyar; Izzó Magyar; Intranszigenens Magyar; Karakán Magyar; Mélymagyar*.
- ⁵⁴ SZABÓ Dezső, *A Mélymagyarhoz = Uő, A magyar Káosz. Pamfletek*, vál., szerk., s. a. r., el. NAGY Péter, Szépirodalmi, Budapest, 1990, 510–526. Idézet: 521–522. Kiemelés az eredeti szövegben.
- ⁵⁵ *Szabó Dezső Újabb Művei*, 80, Ludas Mátyás kiadás, Budapest, 1942. július.
- ⁵⁶ Minden bizonnyal Gombos Gyula (felelős szerkesztő) *Leszünk-e nemzedék?* című írásáról van szó. Ebben azt fejtegeti, hogy az Ady–Móricz–Szabó Dezső nemzedék után fellépett a népi írók új nemzedéke: Erdélyi, Tamási, Kodolányi és Németh, akik új művészi és ízlésbeli világot képviselnek. (Vö. Magyar Út, 1942. július 2., 1–2.)
- ⁵⁷ Ilyen kitétel nincs az említett cikkben.
- ⁵⁸ Lásd *Magyar Káosz*, 552–553.
- ⁵⁹ *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*, II, szerk. BALOGH Sándor, Püski, Budapest, 1996, 889.
- ⁶⁰ Lásd *Magyar Nemzet*, 1943. december 14. (Szabó Dezső néhány évvel korábban, 1940-ben a Magyar Nemzetben is publikált: összesen 16 cikke jelent meg itt.)
- ⁶¹ *Előszó Móricz Zsigmond Shakespeare-tanulmányához = Európai utas*, 178.
- ⁶² *Levelek a túlvilágról = Utolsó széttétekintés*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1980, 340.
- ⁶³ *Orosz fordításaimról = Sajkódi esték*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1974, 183.
- ⁶⁴ *Az én utam* (1964) = *Utolsó széttétekintés*, 787.
- ⁶⁵ *Levélfogalmazványa Erdei Ferencnek. 1963. június = Németh László élete levelekben. II. 1962–1966*, szerk. NÉMETH Ágnes, jegyz. és ut. DOMOKOS Mátyás, Osiris, Budapest, 2000, 334.
- ⁶⁶ *Egy elbeszélés-gyűjtemény elé = Megmentett gondolatok*, 499.
- ⁶⁷ *Találkozás Németh Lászlóval = A szellem: rendező nyugtalanság*, 204.